

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

مرکز کاشان

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی

گرایش: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

مقایسه تطبیقی - تحلیلی «عقل» در اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت

استاد راهنما:

دکتر عباسعلی فراهتی

استاد مشاور:

دکتر علی سعیدی

نگارنده:

حمید احمدیان

شهریور ۱۳۹۶

تعهد نامه اصالت پایان نامه

اینجانب حمید احمدیان دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته تخصصی در رشته الهیات و معارف اسلامی - فقه و مبانی حقوق اسلامی که در تاریخ ۱۳۹۶/۶/۱۹ از پایان نامه خود تحت عنوان مقایسه تطبیقی - تحلیلی «عقل» در اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت با کسب نمره ۱۸ دفاع نموده ام، بدینوسیله متعهد می شوم.

(۱) این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوط ذکر و درج کرده ام.

(۲) این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

(۳) چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ مقاله، کتاب، ثبت اختراع و از این پایان نامه را داشته باشم، با ذکر نام استادان راهنما و مشاور و درج نام دانشگاه پیام نور اقدام خواهم کرد.

(۴) چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب حقوقی ناشی از آن را می پذیرم و همچنین دانشگاه پیام نور مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار کند و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی

حمید احمدیان

تاریخ و امضاء

۱۳۹۶/۶/۲۵

تقدیر و تشکر:

شکر شایان نثار ایزد منان که توفیق را رفیق راهم ساخت تا این پایان نامه را به پایان برسانم. از اساتید فاضل و اندیشمندم آقایان دکتر عباسعلی فراهتی و دکتر علی سعیدی به عنوان استادان راهنما و مشاور که همواره نگارنده را مورد لطف و محبت خود قرار داده اند کمال تشکر را دارم. و نیز از استادان گرامیم که داوری این پایان نامه را به عهده گرفتند بسیار سپاسگذارم.

تقدیم:

این پایان نامه را به همه عزیزانم تقدیم می کنم

چکیده

مسأله عقل و کاربرد آن در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی و نیز در فقه و اصول فقه همیشه مورد عنایت دانشمندان بوده است. از دیر باز میان متکلمان، فلاسفه، عرفا و ... درباره عقل و ارزش آن در علوم اسلامی اختلاف نظر بوده است. این اختلافات به حوزه فقه و اصول نیز راه یافت و دانشمندان مکاتب مختلف درباره عقل و توانایی یا عدم توانایی آن در استنباط احکام نظرات متفاوت و گاه متعارض عرضه کرده‌اند. اهمیت و ضرورت پرداختن به چنین موضوع مهم از آنجا روشن می‌شود که امروزه بسیاری دانشمندان و نحله‌های فکری معاصر و حتی مردم عادی به بهانه ارزش والای عقل به عنوان بزرگترین عطیه الهی، خواهان صدور احکام شرعی بر مبنای آن شده‌اند بدون اینکه عقل را تعریف کرده و حدود و ثغور آن را روشن کنند. هدف این پایان نامه تبیین حدود و ثغور عقل و معنا و ارزش آن در فقه و اصول امامیه و اهل سنت است. از نتایجی که به آن رسیدیم این است که عقل هم در فقه امامیه و هم در فقه اهل سنت به کار می‌رفته ولی گاهی آن را عقل نامیده‌اند. قیاس، مصالح مرسله، سد و فتح ذرایع و مانند آن نزد اهل سنت، همه یا برخی مقدمات آن عقل بنیاد است. عقل نزد شیعیان بیشتر بر مبنای حسن و قبح نهادینه شده است که با توجه به تعریفی که شیعیان از حسن و قبح ارائه می‌دهند و اینکه چنین عقلی تنها امور کلی را درک می‌کند و از درک امور جزئی ناتوان است کارایی چندانی در فقه ندارد و انتظار می‌رود که با ارائه تعریف دیگری از عقل آن را پویاتر کرد.

کلیدواژه: عقل، اصول فقه امامیه و اهل سنت، حسن و قبح، مقدمه واجب، قیاس، مصالح مرسله، سد ذرایع و فتح ذرایع

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	۱

فصل اول: کلیات

۱-۱ تبیین موضوع و بیان مسأله	۲
۲-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق	۳
۳-۱ سوالات تحقیق	۳
۴-۱ فرضیه های تحقیق	۳
۵-۱ اهداف تحقیق	۴
۶-۱ نوآوری تحقیق	۴
۷-۱ روش تحقیق	۴
۸-۱ پیشینه تحقیق	۵
۹-۱ ساختار تحقیق	۶

فصل دوم: مفاهیم

۱-۲ عقل	۷
۲-۲ اصول فقه	۸
۳-۲ فقه	۸
۴-۲ امامیه اثنی عشریه	۹
۵-۲ اهل سنت	۹
۶-۲ حسن و قبح	۱۱
۷-۲ مقدمه واجب	۱۱
۸-۲ قیاس	۱۲
۹-۲ مصالح مرسله	۱۴
۱۰-۲ استحسان	۱۴

- ۱۱-۲ سد ذرائع و فتح ذرائع ۱۵
- ۱۲-۲ تنقیح مناط ۱۵
- ۱۳-۲ عرف ۱۶

فصل سوم: تعیین حدود و ثغور عقل

- ۱-۳ معانی عقل ۱۸
- ۱-۱-۳ معنای لغوی عقل ۱۹
- ۲-۱-۳ معنای عقل به عنوان یک عضو ۱۹
- ۳-۱-۳ کارکرد عقل ۲۰
- ۲-۳ عقل در قرآن و احادیث ۲۳
- ۱-۲-۳ عقل در قرآن ۲۳
- ۲-۲-۳ عقل در احادیث ۲۶
- ۳-۳ عقل در تفسیر قرآن ۲۷
- ۴-۳ عقل نزد فلاسفه ۳۶
- ۵-۳ عقل در عرفان ۳۸
- ۶-۳ عقلانیت نوین ۴۰

فصل چهارم: سیر عقلگرایی در فقه شیعه

- ۱-۴ ابن جنید اسکافی ۴۶
- ۲-۴ ابن ابی عقیل (متوفی ۳۲۹ هـ) ۴۸
- ۳-۴ سید مرتضی (۴۳۶-۳۵۵ ق) ۴۹
- ۴-۴ شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) ۵۱
- ۵-۴ ابن ادریس (۵۴۳-۵۹۸ هـ) ۵۳
- ۶-۴ محقق حلی (۶۰۲-۶۷۶ هـ) ۵۴
- ۷-۴ شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ هـ) ۵۵
- ۸-۴ شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ هـ) ۵۷
- ۹-۴ شیخ وحید بهبهانی (۱۱۱۸-۱۲۰۵ هـ) ۵۸

- ۴-۱۰ محقق قمی (۱۱۵۱-۱۲۳۱ هـ) ۵۹
- ۴-۱۱ شیخ مرتضی انصاری (۱۲۸۱-۱۲۱۴ هـ) ۶۰
- فصل پنجم: مقایسه تحلیلی - تطبیقی عقل در اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت
- ۵-۱ موافقان تبعیت احکام از مصالح و مفاسد ۶۳
- ۵-۱-۲ فقها و اصولیان شیعه ۶۳
- ۵-۱-۲ اخباریان شیعه ۷۰
- ۵-۱-۳ فقها و اصولیان اهل سنت ۷۱
- ۵-۱-۳-۱ مصالح مرسله ۷۲
- ۵-۲ مخالفان تبعیت احکام از مصالح و مفاسد ۷۹
- ۵-۲-۱ فقها و اصولیان شیعه ۸۰
- ۵-۲-۲ اخباریان شیعه ۸۱
- ۵-۲-۳ فقها و اصولیان اهل سنت ۸۳
- ۵-۳ موافقان توانایی عقل در درک ملاک احکام ۸۶
- ۵-۳-۱ فقها و اصولیان شیعه ۸۷
- ۵-۳-۱-۱ مقدمه واجب ۸۸
- ۵-۳-۲ اخباریان شیعه ۱۰۲
- ۵-۳-۳ فقها و اصولیان اهل سنت ۱۰۳
- ۵-۳-۳-۱ قیاس ۱۰۵
- ۵-۳-۳-۲ استحسان ۱۰۹
- ۵-۳-۳-۴ تنقیح مناط ۱۱۲
- ۵-۳-۳-۵ فتح ذرایع ۱۱۵
- ۵-۳-۳-۶ سد ذرائع ۱۱۵
- ۵-۳-۳-۷ عرف ۱۱۷
- ۵-۴ مخالفان توانایی عقل در درک ملاک احکام ۱۲۳
- ۵-۴-۱ فقها و اصولیان شیعه ۱۲۳
- ۵-۴-۲ اخباریان شیعه ۱۲۴
- ۵-۴-۳ فقها و اصولیان اهل سنت ۱۲۷

نتیجه گیری ۱۳۲

منابع و مآخذ ۱۳۵

فصل اول

کلیات

۱-۱ تبیین موضوع و بیان مسأله

عنوان این پژوهش مقایسه تطبیقی - تحلیلی «عقل» در اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت است. نقش و جایگاه عقل نه تنها در اصول فقه بلکه در هندسه معرفت دین اسلام همیشه مورد عنایت پژوهشگران بوده است. فلاسفه، متکلمان، مفسران، متصوفه، ادبا و نیز فقها هر کدام بهره‌ای از عقل برده و در برخی علوم مانند فلسفه عقل شالوده و بنیاد آن علم است. در اصول فقه فریقین مسأله عقل و نقش آن در استنباط احکام و جایگاه آن در فقه همیشه مورد بحث و مناقشه بوده است. گروهی به مخالفت با عقل برخاسته و تعقل در فقه را به منزله ویرانی دین تلقی کرده‌اند و در مقابل گروهی دیگر آن را در جایگاهی نشانده‌اند که می‌تواند درکنار قرآن و سنت پیامبر منبع تشریح باشد. حقیقت این است که این دوگانگی و تضاد را در نحله‌های مختلف نمی‌توان لفظی و ظاهری دانست، بلکه اختلافات اصولی هر فقیه می‌تواند فتاوی متفاوت با دیگران را رقم بزند. امروز مسأله عقل همچون گذشته از مسائل بحث برانگیز معرفت دینی است. گروهی آن را بی‌ارزش تلقی می‌کنند و گروهی دیگر راه تفریط در پیش گرفته و آن را معیار و محک همه گزاره‌های دینی و معرفتی می‌دانند.

اینان تصور می‌کنند همه مقولات و گزاره‌های دینی حتی احکام جزئی فقهی را می‌توان با عقل دریافت. از این رو از نظر این گروه هر حکم فقهی که با عقل همخوان نیست مردود است. اینگونه ارزش‌گذاری به عقلِ قاصر بشری بسیار خطرناک است و نتیجه آن فرو رفتن به دامان عقلانیت نامیمون حسی و تجربی مدرن است که علی‌رغم نکات مثبت فراوانی که دارد در تضاد با بسیاری از احکام شرعی است که حکمت و مصلحت آنها بر بشر پوشیده است.

۲-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق

- ۱- تعریف و تبیین معنای عقل و تعیین حدود آن باعث می‌شود که از هر گونه سوءاستفاده از عقل جلوگیری کرده، و معانی خود ساخته را بر فقه و احادیث فقهی تحمیل نکنیم.
- ۲- شناخت اصول فریقین می‌تواند مذاهب مختلف اسلامی را به هم نزدیک کرده و شکاف بین مذاهب را کم‌رنگ کند.
- ۳- با شناخت اصول فریقین می‌توانیم از تجارب علمی همدیگر بهره ببریم و اصول و فقه اسلامی را بارورتر کنیم.

۳-۱ سوالات تحقیق

- ۱- معنا و مفهوم عقل نزد اصولیان و فقهای اهل سنت و امامیه در دوره‌های مختلف تا چه میزان تکامل یافته است؟
- ۲- عقل در اصول فقه فریقین چگونه ملاک احکام را درک می‌کند؟
- ۳- عقل در اصول فقه فریقین چگونه مستقلات عقلی را درک می‌کند؟
- ۴- در اصول فقه فریقین برای استنباط احکام معاملات، عبادات و حدود تا چه میزان می‌توان بر عقل اعتماد کرد؟

۴-۱ فرضیه های تحقیق

- ۱- مطالعه سیر تاریخی عقل نشان می‌دهد که معنا و مفهوم عقل نزد اهل سنت تطور و تکامل چندانی نیافت ولی نزد اصولیان شیعه تکامل بنیادین یافت.
- ۲- عقل در اصول فقه فریقین از فهم ملاک (مناط، علت، حکمت، مصلحت) احکام ناتوان است.

- ۳- عقل در اصول فقه شیعه قادر به درک مستقلات عقلی است ولی در اصول فقه برخی مذاهب اهل سنت حتی قادر به درک مستقلات عقلی نیست.
- ۴- عقل در اصول فقه فریقین (بجز احکام معاملات و برخی موارد اندک در فقه عبادات و حدود) نمی‌تواند منبع تشریح باشد.

۱-۵ اهداف تحقیق

- ۱- مطالعه سیر تاریخی عقل به عنوان منبع تشریح در اصول فقه فریقین.
- ۲- تحلیل، بررسی و شناخت میزان توانایی یا ناتوانی عقل در فهم ملاک (مناط، علت، حکمت، مصلحت) احکام.
- ۳- تحلیل، بررسی و شناخت نقش عقل در مستقلات و غیر مستقلات عقلی در اصول فقه فریقین.
- ۴- تبیین نقش عقل به عنوان منبع تشریح در اصول فقه فریقین.

۱-۶ نوآوری تحقیق

- این تحقیق از چند جنبه نسبت به تحقیقات پیشین نوآوری دارد:
- ۱- به تمام منابع عقلی تشریح در اصول فقه فریقین پرداخته است. عقل، قیاس، مصالح مرسله، سد ذرایع، فتح ذرایع، استحسان، تنقیح مناط، مقدمه واجب، حسن و قبح عقلی و عرف که منابع عقلی استنباط نزد فریقین است، نقل، نقد و تحلیل شده است.
- ۲- معنی، مفهوم و مراد از عقل تقریباً در تمام حوزه‌های معرفتی همچون اصول، فلسفه، عرفان، قرآن، احادیث، تفسیر قرآن و نیز در علوم اجتماعی که همان عقلانیت مدرن است شرح و تبیین گردیده است.
- ذکر این نوآوری‌ها: اولاً به معنای نادیده گرفتن ارزش پژوهش‌های پیشین نبوده بلکه این تحقیق خود مدیون چنین تحقیقاتی است. ثانیاً: به معنای این نیست که تحقیق حاضر کامل یا کاملترین تحقیق است. والکمال لله.

۱-۷ روش تحقیق

روش این پایان‌نامه تحلیلی - توصیفی است.

۱-۸ پیشینه تحقیق

درباره عقل و نقش و جایگاه آن در فقه اصول شیعه چند کتاب نگاشته شده است. برخی از این کتاب ها که به آنها دست یافتیم و آنها را ملاحظه کردیم عبارتند از:

۱- جایگاه عقل در استنباط احکام: سعید قماش، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۸۶ ش.

۲- عقل و استنباط فقهی: حسین صابری، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۸۱ م.

۳- فقه و عقل: ابوالقاسم علی دوست؛ مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۱ ش.

۴- فقه و عرف: ابوالقاسم علی دوست، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۴ ش.

۵- فقه و مصالح عرفی: حسین صابری، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۴ ش.

۶- اصول فقه مقارن (اصول فقه تطبیقی: مقایسه‌ای بین اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت): علی اصغر رضوانی، انتشارات ذوی القربی، قم، ۱۳۸۷ ش.

۷- الاصول العامه للفقہ المقارن مدخل الی دراسة الفقه المقارن: محمدتقی الحکیم. دارالاندلس للطباعة و النشر، نجف، د. تا.

۸- بررسی مصادر و منابع فقه فریقین: مهدی شریعتی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۸۰ ش. همینطور که از عناوین کتاب‌ها پیدا است، این کتب به جایگاه عقل و نقش آن در فقه شیعه پرداخته است و با پایان‌نامه‌ای که در صدد نگارش آن هستیم چند تفاوت عمده دارد:

۱- این کتاب‌ها تنها به عقل در اصول شیعه پرداخته است و به صورت تطبیقی فقه اهل سنت را بررسی نکرده است.

۲- در سیر تاریخی عقل و معنای آن به اجمال سخن رفته است.

۳- تنها دو کتاب آخر یعنی اصول فقه مقارن تألیف علی اصغر رضوانی و الاصول العامه للفقہ المقارن تألیف محمدتقی الحکیم به عقل به صورت تطبیقی اشاراتی رفته است. آنچه که در این دو کتاب درباره عقل و نقش آن در اصول فقه فریقین آمده است بسیار مختصر و اجمالی است (کمتر

از ۲۰ صفحه) و همانگونه که از نام یکی از این دو کتاب روشن است در حد مدخل و مقدمه است و به شکل عمیق و مفصل به موضوع پرداخته نشده است.

۹-۱ ساختار تحقیق

این پایان‌نامه در ۵ فصل تنظیم گردید. در فصل اول به مباحث کلی یعنی بیان مسأله، اهمیت و ضرورت تحقیق، پیشینه، اهداف و سؤالات پرداختیم. فصل دوم به مفاهیم اختصاص دادیم. فصل سوم را به تعیین حدود و ثغور عقل و تعریف آن در حوزه‌های گوناگون معرفتی اختصاص دادیم، در فصل چهارم سیر عقلگرایی در فقه شیعه را بی‌گیری کردیم و در فصل پنجم که فصل اصلی و اساسی پایان‌نامه است به مقایسه تحلیلی - تطبیقی عقل در اصول فقه امامیه و اصول فقه اهل سنت پرداختیم. این فصل را در ۴ مبحث تنظیم کردیم: ۱- موافقان تبعیت احکام از مصالح و مفاسد. ۲- مخالفان تبعیت احکام از مصالح و مفاسد. ۳- موافقان توانایی عقل در درک ملاک احکام ۴- مخالفان توانایی عقل در ملاک احکام. سپس در هر ۴ مبحث دیدگاه ۳ گروه را بررسی و تحلیل کردیم: ۱- فقها و اصولیان شیعه ۲- اخباریان شیعه ۳- فقها و اصولیان اهل سنت. در فصل پنجم کوشیدیم هیچ مبحثی را که به نوعی در آن به عقل اشارتی شده و یا بنیاد آن عقل بوده فرو نگذاریم. از این رو به مباحثی همچون قیاس، استحسان، تنقیح مناط، سد ذرایع، فتح ذرایع، و عرف پرداختیم و جایگاه عقل را در آنها به صورت تطبیقی، مقایسه و تحلیل کردیم. در پایان به نتیجه‌گیری پرداخته‌ایم و مهمترین نتایج حاصل از این تحقیق را تبیین کرده‌ایم.

فصل دوم

مفاهیم

پیش از ورود به مباحث اصلی پایان نامه ضروری است مفاهیمی که در پایان نامه به کار رفته تبیین شود. مفاهیم به ترتیب زیر نوشته شده است: ۱- نخست واژه هایی که در عنوان درج گردیده اند. ۲- ادله عقلی امامیه. ۳- ادله عقلی اهل سنت.

۲-۱ عقل

عقل در لغت به معنای حُبْس و منع است. در عربی وقتی گفته می شود: «عَقَلَهُ يَعْقِلُهُ عَقْلًا»^۱ «واعتقل: حُبْس. وعَقَلَهُ عن حاجته يَعْقِلُهُ و عَقَلَهُ و تَعَقَّلَهُ و اعتقله: حَبَسَهُ»^۲. یعنی آن را حبس و منع کرد. نوشتن معنای اصطلاحی عقل بسی دشوار است زیرا عقل در حوزه های معرفتی گوناگون و نزد هر کدام از نحله ها فکری معنای ویژه ای دارد. فلاسفه، عرفا، متکلمان، مفسران، محدثان، جامعه شناسان و عامه مردم هر کدام معنای خاصی از عقل را اراده می کنند. از آنجا که «عقل»

۱. ابن عباد، المحيط فی اللغة، ج ۲، ص ۳۸۹.

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۴۵۹.

موضوع اصلی این تحقیق است لذا برای رفع هر گونه ابهام در فصلی جداگانه (فصل سوم) تحت عنوان «تعیین حدود و ثغور عقل» معانی گوناگون عقل را توضیح دادیم. برای معنای دقیق آن در حوزه‌های معرفتی و نحله‌های مختلف به فصل سوم رجوع شود.

۲-۲ اصول فقه

اصول فقه علم به قواعدی که برای استنباط حکم شرعی تهیّه و تدارک شده‌اند. مرحوم آخوند خراسانی در تعریف آن می‌گوید: «بانه صناعة يعرف بها القواعد التي يمكن ان تقع في طريق استنباط الاحكام، او التي ينتهي اليها في مقام العمل».^۱ اصولیان در باره موضوع علم اصول اختلاف کرده‌اند. بسیاری از اصولیان بویژه قدما موضوع علم اصول فقه را ادله اربعه یعنی کتاب، سنت، اجماع و عقل می‌دانند^۲ که علم اصول از حالات و حجیت آنها بحث می‌کند. آخوند خراسانی موضوع علم اصول را کلی‌ای می‌داند که محور تمام مسائل علم اصول است، چه از ادله اربعه باشد و چه غیر آن.^۳ سید محمد باقر صدر، خود عملیات استنباط را موضوع علم اصول می‌داند، به اعتبار اینکه در دانش اصول از عناصر مشترک آن بحث می‌شود.^۴ مرحوم مظفر هر مسأله‌ای را که به کار استنباط می‌آید موضوع علم اصول می‌داند.^۵

۳-۲ فقه

فَقَّهٌ در لغت به معنی فهمیدن است و متعدی آن «أَفَقَّهْتُهُ» به معنی تبیین کردن است. در لغت آمده: «فَقَّهَ الرَّجُلُ يَفْقَهُ فِقْهًا وَ فِقْهَهُ يَفْقَهُ فِقْهًا: عِلْمٌ. وَ «أَفَقَّهْتُهُ» أَي بَيَّنْتُ لَهُ. وَ التَّفْقَهُ: تَعَلَّمَ الْفِقْهَ». زین الدین در کتاب معالم در تعریف فقه می‌گوید: «الفقه في اللغة: الفهم. و في الاصطلاح: هو العلم بالأحكام الشرعية، الفرعية عن أدلتها التفصيلية».^۷ فقه در اصطلاح اهل سنت علم به احکام شرعیة

۱. الخراسانی، الاخوند، كفاية الاصول، ص ۹.

۲. قمی، میرزا ابوالقاسم، قوانین الاصول، ص ۹.

۳. الخراسانی، الاخوند، كفاية الاصول، ص ۸.

۴. صدر، محمد باقر، دروس في علم الاصول (الحلقة الثالثة)، ص ۱۸.

۵. المظفر، محمد رضا، اصول الفقه، ج ۱، ص ۱۸.

۶. ابن عباد، المحيط في اللغة، ج ۳، ص ۳۴۷. ماده فقه.

۷. زین الدین، جمال الدین، معالم الدین، ص ۱۴۰.

عملیه است که از طریق ادله تفصیلی به دست می‌آید. آقای مکارم شیرازی پس از نقل این معنا از شافعی می‌گوید: تقریباً عین همین تعبیر در کلمات فقها و اصولیان فریقین به چشم می‌خورد تنها تفاوت در تعبیر به «فرعیه» است که در کلمات فقهای شیعه چون شیخ طوسی و صاحب معالم به جای «عملیه» نشسته است.^۱

۲-۴ امامیه اثنی عشریه

«امامیه اثنی عشریه به فرقه‌ای از شیعیان گفته می‌شود که معتقد به ائمه دوازده گانه‌اند از حضرت علی (ع) تا امام مهدی را گویند که اکثریت شیعه را تشکیل می‌دهند. در جهان تشیع فرقه‌های گوناگونی است. زیدیه، کسبانیه و اسماعیلیه از فرقه‌های شیعه است ولی مشهورترین این فرقه‌ها همان فرقه امامیه اثنی عشریه است که با اختصار امامیه خوانده می‌شوند و هر گاه شیعه را به صورت مطلق به کار برند مراد همان شیعه اثنا عشریه است. مبانی فقه شیعه بر چهار اصل استوار است: قرآن، سنت، عقل و اجماع».^۲ در این پایان‌نامه هر گاه لفظ شیعه یا امامیه به کار رود مراد همان امامیه اثنا عشریه است.

۲-۵ اهل سنت

سنت در لغت به معنی سیره و طریقت و شریعت است. «در اصطلاح شرع اوامر و نواهی رسول الله است که از اقوال و افعال او به وسیله راویان حدیث نقل شده است. سنت پیامبر طریقت اوست که بدان عمل می‌کرد. اهل سنت و جماعت آن گروه از مسلمانانند که می‌گویند پس از قرآن از روش و طریقت و اقوال و افعال پیامبر (ص) و خلفای راشدین پیروی می‌کنند».^۳ در مباحث آینده خواهیم دید که ادعای مذاهب اهل سنت مبنی بر اینکه مرجع آن در شریعت اقوال پیامبر و صحابه است مطابق با واقعیت نیست زیرا آنان در استنباط احکام از ادله ظنی همچون قیاس، مصالح مرسله، استحسان و مانند آن بسیار بهره برده‌اند. همه مذاهب اهل سنت به اتفاق، کتاب و سنت را به عنوان منابع تشریح پذیرفته‌اند و درباره اجماع کمتر اختلاف کرده‌اند اما درباره دیگر منابع تشریح

۱. دائرة المعارف فقه مقارن، زیر نظر: ناصر مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۳۷.

۲. دایره المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر، حاج سیدجوادی و دیگران، ج ۴، ص ۲۷۴ - ۲۷۳.

۳. همان، ج ۲، ص ۶۱۴.

اختلاف زیادی دارند به گونه‌ای که درباره نسبت برخی منابع به این مذاهب به تحقیق نمی‌توان قضاوت کرد. علی‌رغم این می‌توان مبانی فقهی هرکدام از این مذاهب را به شرح زیر تبیین کرد:^۱

- ۱- مذهب حنفی: کتاب، سنت، اجماع، قیاس مصالح مرسله، فتح ذرایع، سد ذرایع، استحسان
- ۲- مذهب حنبلی: کتاب، سنت، اجماع، فتح ذرایع، سد ذرایع
- ۳- مذهب شافعی: کتاب، سنت، اجماع، فتح ذرایع، سد ذرایع
- ۴- مذهب مالکی: کتاب، سنت، اجماع، فتح ذرایع، سد ذرایع، مصالح مرسله، استحسان
- ۵- مذهب امامیه: کتاب، سنت، اجماع، عقل، مصالح مرسله (به شرط اینکه قطعی باشد) استحسان (به شرط اینکه قطعی باشد)، قیاس منصوص العله

جدول (۲-۱) خلاصه مبانی فقهی مذاهب

امامیه	مذهب مالکی	مذهب شافعی	مذهب حنبلی	مذهب حنفی	
موافق	موافق	موافق	موافق	موافق	کتاب
موافق	موافق	موافق	موافق	موافق	سنت
موافق	موافق	موافق	موافق	موافق	اجماع
موافق	مخالف	مخالف	مخالف	مخالف	عقل ^۲
موافق	موافق	موافق	موافق	موافق	قیاس منصوص العله
موافق	موافق	موافق	موافق	موافق	قیاس اولویت
مخالف	_____ ^۳	مخالف	مخالف	موافق	قیاس مستنبط
موافق (به شرط اینکه قطعی باشد)	موافق	مخالف	موافق	موافق	مصالح مرسله
موافق (به شرط اینکه قطعی باشد)	موافق	مخالف	مخالف	موافق	استحسان
موافق (امامیه آن را مقدمه واجب می‌نامند)	موافق	موافق	موافق	موافق	سد و فتح ذرایع

^۱ برای دلایل و منابع هر کدام از مبانی ذکر شده ر. ک به: ۱- شرح هرکدام از این مبانی مذکور در این فصل (فصل مفاهیم) در همین پایان‌نامه. ۲- فصل پنجم این پایان‌نامه پس از ذکر هر منبع بحثی تحت عنوان: «... از دیدگاه مذاهب» آمده به آن رجوع شود.

^۲ همانطور که خواهد آمد میان اهل سنت منابعی وجود دارد که عقلی است ولی تحت عنوان عقل ذکر نشده‌اند. در اینجا همه مذاهب اهل سنت را مخالف عقل ذکر کرده‌ایم چون هیچ کدام عقل را تحت همین عنوان ذکر نکرده‌اند. از طرفی عقل در فقه امامیه بر مبنای حسن و قبح است ولی منابع عقلی اهل سنت بر اساس قیاس، مصالح مرسله، استحسان و مانند آن بنا شده است.

^۳ علامت (_____) یعنی دلیلی بر موافقت و یا مخالفت این مذهب نیافته‌ایم، یا دلیلی که یافته‌ایم بسیار متناقض بوده‌اند.

۶-۲ حسن و قبح

حُسن در لغت به معنی نکویی و ضد آن قبح به معنی زشتی و ناپسندی است. «الحَسَنُ ضِدُّ الْقَبِيحِ وَ الْحُسْنُ ضِدُّ الْقَبِيحِ وَ حَسُنَ الشَّيْءُ يَحْسُنُ حَسَنًا^۱ وَ الْقَبِيحُ ضِدُّ الْحَسَنِ وَ مَعْنَاهُ مَعْرُوفٌ.^۲ مسأله حسن و قبح از مسائلی است که از علم کلام به اصول فقه راه یافت. یکی از مسائل مطرح در علم کلام این است که: آیا حسن و قبح امور ذاتی یا شرعی است؟ امامیه و معتزله معتقد به حسن و قبح ذاتی، و در مقابل اشاعره معتقد به حسن و قبح شرعی هستند. اصولیان شیعه معتقدند چون حسن و قبح امری عقلی است پس عقل می تواند منبع تشریح به شمار آید و هر آنچه را عقل نکو و حسن بدارد شرعی است و هر آنچه را عقل حرام بدارد، حرام و غیر شرعی است.^۳

۷-۲ مقدمه واجب

مقدمه از واژه قَدَمٌ يُقَدَّمُ ضِدُّ آخِرٍ یُوْخِرُ بمعنی مقدم کردن است، و مقدمه در اصل برای پیشقراولان لشکر به کار می رود و گفته می شود: «مُقَدِّمَةُ الْجَيْشِ: أَوْلُهُ الَّذِينَ يَتَقَدَّمُونَ الْجَيْشَ».^۴ سپس برای هر چیزی از جمله مقدمه کتاب و مقدمه کلام به کار رفت.^۵ مقدمه واجب در اصطلاح اصولیان یعنی هر گاه یک امر شرعی واجب شد مقدمه آن که در شرع حکم آن وارد نشده است نیز واجب می شود. به عنوان مثال: اگر نجات جان فردی شرعاً واجب شد تهیه مقدمات این امر نیز واجب می شود. سید مرتضی در باره معنای مقدمه واجب می گوید: امر کردن به چیزی دقیقاً امر به مقدمات آن است: «أَنَّ الْأَمْرَ بِالشَّيْءِ هُوَ بَعِيْنُهُ أَمْرٌ بِمَا لَمْ يَتِمَّ ذَلِكَ الشَّيْءُ إِلَّا بِهِ».^۶ زین الدین در کتاب معالم در تعریف مقدمه واجب می گوید: «الأكثر من على أن الأمر بالشئ مطلقاً، يقتضى إيجاب ما لا يتم إلا به».^۷ ظاهراً سید مرتضی و زین الدین وجوب مقدمه را امر لفظی می دانند از این رو آن را در

^۱. ابن درید، جمهرة اللغة، ج ۲، ص ۳۹.

^۲. ابن عباد، المحيط في اللغة، ج ۲، ص ۳۶۴.

^۳. ر.ک: مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، ص ۱۶۶ - ۱۶۲.

^۴. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۴۶۹.

^۵. همان.

^۶. سیدمرتضی، الذريعة إلى أصول الشريعة، ج ۱، ص ۸۳.

^۷. زین الدین، المعالم، ص ۲۳۸.